УДК 9 (46)

Ә.Т. Сибгатуллина

«АҢА ТАТАРЛАР ҺӘМ ТАТАР ТЕЛЕ КАДЕРЛЕ ИДЕ» (В.А. Гордлевский Каюм Насыйри турында)

Статья посвящена 200-летию со дня рождения выдающегося татарского просветителя Каюма Насыри (1825–1902). Видный советский тюрколог В.А. Гордлевский (1876–1956) в 1923 году в журнале «Восток», издаваемом редакцией «Всемирная литература», опубликовал рецензию на сборник статей на татарском языке, посвященных Каюму Насыри. В своей работе ученый объективно и высоко оценил вклад К. Насыри в формирование литературного татарского языка, сбор и изучение произведений народного творчества, а также его деятельность в области преподавания татарского языка в русских духовных учебных заведениях.

Ключевые слова: татарское просветительство, Каюм Насыри, советское востоковедение, В.А. Гордлевский.

The article is dedicated to the 200th anniversary of the birth of the outstanding Tatar educator Kayum Nasyri (1825–1902). In 1923, the prominent Soviet Turkologist V.A. Gordlevsky (1876–1956) published a review in the journal Vostok, issued by the World Literature editorial board, on a collection of articles in the Tatar language devoted to Kayum Nasyri. In his work, the scholar objectively and highly assessed Nasyri's contribution to the development of the literary Tatar language, the collection and study of folk heritage, as well as his efforts in teaching the Tatar language in Russian religious educational institutions.

Keywords: Tatar enlightenment, Kayum Nasyri, Soviet Oriental studies, V.A. Gordlevsky.

Атаклы совет тюркологы Владимир Александрович Гордлевский (1876–1956) – Госманлы империясенең мәдәни, тарихи проблемалары белән генә түгел, Касыйм, Казан һәм Кырым татарларының, төрки халыкларның гомуми үсеш үзенчәлекләре белән дә тирәннән шөгыльләнгән киң колачлы галим. Аның бай фәнни мирасы бүгенге көнгә кадәр тулысынча барланып бетмәгән, архивларда әледән-әле төрки халыкларның тарихы, культурасы белән бәйле яңа материаллары табылып тора. В.А. Гордлевскийның Казан татарлары мәдәниятенә караган язмалары да тулы күләмдә киң җәмәгатьчелеккә ирешмәгән дип әйтергә мөмкин (мәсәлән: [3; 5]).

Татар энциклопедист галиме Каюм Насыйриның тууына 200 ел тулган бу көннәрдә В.А. Гордлевскийның үз вакытында аңа биргән бәясенә аерым тукталып үтү урынлы булыр, чөнки аның алга таба анализланачак язмасы да фәнни әйләнешкә кереп китмәгән һәм күпләргә таныш түгел. Сүз галимнең 1922–1925 елларда Петроградта «Всемирная литература» редакциясендә чыгып килгән «Восток» исемле әдәбият, фән, сәнгать журналының 1923 елгы санында (№ 3)

басылган «Сборник «Памяти Насырова» исемле язмасы турында бара [1]. Рецензия жанрында язылган бу мәкаләдә В.А. Гордлевский журнал укучыларын Казанда 1922 елда чыккан «Каюм Насыйри мәҗмугасы» исемле китап[1] белән таныштыра. Ни кызганыч, татар мәгърифәтчелеге тарихын һәм К. Насыйри мирасын өйрәнү өлкәсендәге беренче фәнни казаныш саналырдай бу җыентык үзе дә бүген киң фәнни кулланышта түгел.

В.А. Гордлевский үз язмасында, Габделкаюм Насыйриның вафатына 20 ел тулу уңаеннан, «Татарстан» һәм «Урал» коммунистик газеталарының идеясе буенча Татарстан Республикасы Халык мәгарифе комиссариатының (Наркомпрос) Академүзәге махсус комиссия төзүен, бу комиссия составына күренекле татар зыялылары С. Атнагулов, Г. Гобәйдуллин, Г. Ибраһимов кебек шәхесләр керүен хәбәр итә. Нәтиҗәдә, комиссия татарлар арасында мәгърифәтчелек хәрәкәтенә нигез салган К. Насыйрига багышланган махсус җыентык әзерли һәм бастырып чыгара. Җыентыкка К. Насыйриның Госман Арсланов кулы белән ясалган портрет эскизы да кертелә. «Редакция, – дип яза В.А. Гордлевский, – җыентыкта урын алган кимчелек һәм хаталарның (татар интеллигенциясе вәкилләренең бер өлеше тарафыннан эшләнгән «саботаж» аркасында) Каюм-бабаның якынлашып килүче 100 еллык юбилеена[2] кадәр төзәтелеп бетәчәгенә ышаныч белдерә» [1: 179]. Сигез мәкаләдән торган бу мәҗмугада Г. Ибраһимов башта К. Насыйри яшәгән чорга киң күзәтү ясый, XIX гасыр уртасында татар халкы бер «ренессанс» дәвере кичерүен билгеләп үтә. В.А. Гордлевский, «татар буржуаз культурасы вәкилләренең (мулла Х. Фәезханов – академик В.В. Вельяминов-Зерновның хезмәттәше, тарихчы Ш. Мәрҗани, К. Насыйри һәм аларның замандашлары) феодаль көнкүреш традицияләрен җимереп, халык өчен яңа юллар ачуын ассызыклый. Г. Рәхим тарафыннан әзерләнгән К. Насыйри биографиясе, В.А. Гордлевский фикеренчә, күләме һәм эчтәлеге ягыннан җыентыкның иң кыйммәтле өлешен тәшкил итә. Калган мәкаләләрдә К. Насыйриның рус әдәбияты белән бәйләнешләре (А. Гаффаров), татар мәгарифе өлкәсенә керткән өлеше (Г. Газиз), халык авыз иҗатын җыюда ирешкән уңышлары (Х. Бәдигый) хакында сүз бара. Җ. Вәлиди үз мәкаләсендә К. Насыйри татар теле өлкәсендә күтәргән проблемаларга туктала, Г. Ибраһимов исә соңгы мәкаләдә К. Насыйриның яңа татар әдәби телен формалаштырудагы ролен ассызыклый.

Җыентыкта К. Насыйриның үз хезмәте дә тәкъдим ителгән, ди галим, һәм «Казан татарларының ышанулары һәм йолалары» исемле мәкаләсенең, оригиналы югалу сәбәпле, рус теленнән кире татарчага тәрҗемә итеп бастырылуын әйтә. Әлеге хезмәтнең беренче тәрҗемәсе П.П. Масловский тарафыннан башкарылуын һәм Император рус география җәмгыятенең этнография бүлеге органы «Записки»ның

[1] Каюм Насыйри мәҗмугасы: вафатына егерме ел тулу мөнәсәбәте белән чыга. Казан: Татгосиздат, 1922. 160 б.

[2] В.А. Гордлевский Каюм Насыйриның туган елын 1824 дип күрсәтә.

VI томында басылуын хәбәр итә. П.П. Масловскийны[1] автор «Каюм Насыйриның укучысы» дип күрсәтә. К. Насыйриның бу шәхес белән дустанә элемтәсе турында мәгълүматлар бөтенләй юк диярлек.

«Насыйров рус мәдәниятенең әһәмиятен бик яхшы аңлаган һәм яшьтән үк белемгә омтылган», – ди автор, мәдрәсәдә укыганда ук ул яшерен рәвештә рус телен өйрәнә башлавын, 15 ел дәвамында рус рухани мәктәпләрендә татар теле укытуын телгә ала. Шулай ук академик В.В. Радлов (ул вакытта Казан уку-укыту округының инородец мәктәпләре инспекторы) җитәкчелегендә дә эшләп алган, ләкин тиздән алар арасында укыту ысуллары мәсьәләсендә каршылыклар килеп чыккан, дип белдерә. К. Насыйри Казан университетында лекцияләр тыңлаган һәм рус мохитендәге шәхесләр белән танышып, фәнни эшчәнлек күнекмәләрен үзләштергән. В.В. Григорьев югарыда күрсәтелгән «Записки»дагы очеркына кереш сүзендә К. Насыйриның күзәтүләрен фәннилек ягыннан мактап телгә алган, ди. В.А. Гордлевский татар галименең «Ләһҗә-и татари», «Фәвакиһел-җөласа фил-әдәбият», «Кырык вәзир», «Кырык бакча» кебек хезмәтләрен югары бәяли һәм аның эшчәнлеген «югары дәрәҗәдәге мәдәни батырлык» дип атый.

Сүзен йомгаклап, шәркыятьче галим К. Насыйрины «миллиятче иде һәм, әлбәттә, руслаштыру сәясәтенә каршы иде. Аңа татар халкы кадерле иде; аңа татар теле кыйммәтле иде; ул халыкны агарту эшенә үз гомерен багышлады, татар әдәби (милли) телен булдырырга омтылды, татар телен чыгтай архаизмнарыннан һәм «гарәп теле диктатурасыннан» (Г. Ибраһимов гыйбарәсе) азат итте», – дип яза [1: 180]. Шул ук вакытта «Каюм-баба»ның яңа методлы мәктәпләргә каршы булуын искәртә, халык өчен борчылып кайгыртса да, татар халкы аны бозык, динсез, миссионерларга сатылган кеше итеп кабул итте, ди. Әмма, бернигә дә карамый, К. Насыйриның үзе сайлаган юлны дәвам итүен һәм, ул нигез салган татар теленең хәзер матур әдәбиятта уңышлы кулланылуын, Татарстан Республикасы университетында өйрәнелә башлавын билгели.

Вафатының 20 еллыгын искә алып, Казанда «Каюм Насыйри мәҗмугасы»ның басылып чыгуы һәм В.А. Гордлевскийның аны хуплап рецензия язуы 1920 елларның беренче яртысында илдәге сәяси атмосфера белән турыдан-туры бәйле. Бу чорда әле большевистик сәясәт тулы көченә таралып өлгермәгән, репрессияләрнең иң дәһшәтле дулкыны башланмаган иде. Русия империясенең соңгы дәвереннән килгән рус шәркыять белеме үз традицияләрен тулысынча югалтмаган, галимнәрнең күпчелеге элеккеге тикшеренү юнәлешләрен дәвам итү мөмкинлегенә ия иделәр. Әлбәттә, шәркыять белгечләре дә революциядән соңгы яңа сәяси вазгыятькә яраклашырга

---

[1] Пётр Петрович Масловский (1827–1892) – Казан губернасындагы татарлар арасында эшчәнлек алып барган рус православие миссионеры һәм педагог. Ул галим һәм миссионер Н.И. Ильминский белән тыгыз хезмәттәшлек иткән, Идел-Урал төбәгендәге төрки халыкларны христианлаштыру максатында дини текстларны татар теленә тәрҗемә итүдә катнашкан һәм рухани уку йортларында белем биргән.

мәҗбүр булсалар да, мөстәкыйль фикер йөртү мөмкинлеге ул вакытта әле дәүләт тарафыннан тулысынча тыелмаган һәм фәнни тикшеренүләргә карата кырыс цензура урнашмаган иде. Югыйсә, 1930 елларда халәт тамырдан үзгәреп, шәркыять белгечләренең хезмәтләре дә сәяси күзлектән бәяләнә башлагач, К. Насыйри кебек татар «националистларын» мактап язган авторлар, һичшиксез, «вак буржуаз миллиятчелекне пропагандалауда» гаепләүләргә дучар булыр иде.

Билгеле булганча, XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында күренекле шәркыятьчеләр Урта Азия, Кырым, Кавказ, Идел-Урал, Себер төбәкләрендә яшәгән рус булмаган халыкларның тормышын күпкырлы өйрәнү эшенә аерым игътибар бирделәр. Безнең фикеребезчә, моны патша империясенең «инородец»ларны руслаштыру, христианлаштыру сәясәте белән беррәттән, тагын 1880 елларда рус шәркыять белемендә барлыкка килгән яңа фәнни юнәлеш белән аңлатып була. Санкт-Петербург университеты профессоры Н.А. Розен (1849–1908) башлап җибәргән бу юнәлеш Россия империясенең «үз Көнчыгышын» – ислам һәм будда динендәге халыкларының тарихын, мәдәниятен, этнографиясен өйрәнүне максат итеп куя. Ул Россия шәркыять фәнен «милли нигезгә күчерергә», ягъни тикшеренүләрнең үзәгенә Россиянең «үз Көнчыгышын» куярга һәм җирле халыклар («туземец») арасыннан чыккан гыйлем ияләре, зыялылар белән якын хезмәттәшлек итәргә чакыра. Нәтиҗәдә, аның карашлары XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында рус шәркыять белеме үсешенә зур йогынты ясый, аны халыкара дәрәҗәгә, ягъни Европа шәркыять белеме белән бер баскычка күтәрә. «Розен мәктәбе» вәкилләре – В.В. Бартольд, С.Ф. Ольденбург, Н.Я. Марр, Ф.И. Щербатской кебек галимнәр чит илләр белән беррәттән үз илебездәге шәркый җәмгыятьләрнең үсеш законнарын, сәяси, икътисади, мәдәни мөнәсәбәтләрен объектив тикшереп анализлады [6].

1922–1925 елларда чыгып килгән «Восток» журналы[1] да әлеге фәнни юнәлешкә хезмәт иткән басмаларның берсе иде. Шуны да искәртик, В.А. Гордлевский «Восток» журналында бер К. Насыйри турында гына язып калмый, Г. Ибраһимов [2], Г. Тукай [4], Гыйффәт туташларның [4] китапларына да объектив эчтәлекле, тыныч рухлы рецензияләр бастыра. 1930 елларда бу төр журналлар һәм бу тип язмалар инде чыкмый, совет хакимиятенең этник-мәдәни сәясәте

[1] Журнал Петроградның алдынгы шәркыять галимнәре – Азия музее хезмәткәрләре (В.М. Алексеев, Б.Я. Владимирцев, И.Ю. Крачковский, С.Ф. Ольденбург) тарафыннан, «Всемирная литература» нәшрияты мөдире А.Н. Тихонов катнашында оештырыла. Һәм елга бер тапкыр чыга. Барлыгы биш саны дөнья күргән. Журналның төп бурычын С.Ф. Ольденбург беренче китапка язган кереш сүзендә болай дип билгели: «Без Көнчыгышны аңлы рус җәмәгатьчелегенә якынайтырга телибез, чөнки борынгы Көнчыгыш... безгә мәңгелек үрнәкләр калдырды, аларның әһәмияте кеше өчен беркайчан да югалмаячак һәм кабатланмаячак. Шул ук вакытта ... яңа Көнчыгыш та зур мөмкинлекләргә ия, анда борынгы мирас югалмаган, ләкин ул аны яңа образларга әверелдерергә, яңа казанышлар тудырырга тиеш. Без ышанабыз: Россиягә дә, Көнбатышка да борынгы һәм яңа Көнчыгышны белү кирәк, ансыз тормышыбыз ярлырак һәм берьяклырак булыр».

катгыйлаша барган саен, Н.А. Розен нигез салган фәнни агымның да ирекле үсешенә киртәләр куела.

Шул күзлектән чыгып караганда, «Каюм Насыйри мәҗмугасы»ның басылып чыгуы һәм аңа күренекле тюркологның уңай бәя бирүе – әлеге чор өчен шактый мөһим вакыйга. Ул татар мәгърифәтчелек хәрәкәтенең казанышларын тану гына түгел, ә совет шәркыять белемендә үз милли мирасыбызга объектив караш яшәп килгән чорның соңгы күренешләренең берсе дә булып тора. Төрки халыкларның мәдәни үсеше мәсьәләләрен өйрәнгән галим буларак, В.А. Гордлевский рус булмаган халыклар арасыннан чыккан К. Насыйри кебек зыялыларның үз телләрен, фольклорын, этнографиясен системалы өйрәнү эшен югары бәяләгән, аларның хезмәтләрен мөһим фәнни чыганак итеп караган һәм аларның гомумтөрки мәдәни мирас кысаларындагы әһәмиятен билгеләп үткән.

Әдәбият

1. *Гордлевский Вл.* [Рец.:] Сборник «Памяти Насырова» // Восток. Журнал литературы, науки и искусства. Книга третья. М., Пб.: Всемирная литература, 1923. С. 179–180.

2. *Гордлевский Вл.* [Рец.:] Г. Ибрагимов. «Из истории движения татарских студентов» // Восток. Журнал литературы, науки и искусства. Книга третья. М.; Пб.: Всемирная литература, 1923. С. 180–181.

3. *Гордлевский В.А.* Гадания татарок о женихе. (Из этнографических материалов, собранных в Уфе) // Ко дню 80-тилетия академика Василия Васильевича Радлова (1837–1917 гг.): статьи. [Вып. 2]. Л.: Изд-во АН СССР, 1917–1925. (Сборник Музея антропологии и этнографии при Академии наук СССР; т. 5, вып. 2). С. 709–716.

4. *Гордлевский В.* [Рец.:] Абдулла Тукаев. Узюльган Умид; Коза и баран…; Захида Иффат. Зора Юлдуз // Восток. Журнал литературы, науки и искусства. Книга пятая. М.; Пб.: Всемирная литература, 1925. С. 268.

5. *Гордлевский В.А.* Элементы культуры у касимовских татар. Труды общества изучения Рязанского края, 1927 г. Т. 10. С. 1–35.

6. *Тольц В.* «Собственный Восток России»: Политика идентичности и востоковедение в позднеимперский и раннесоветский период / пер. с англ. М.: Новое литературное обозрение, 2013. 336 с.

Сибгатуллина Әлфинә Таһир кызы,
филология фәннәре докторы, профессор,
Россия Фәннәр академиясе Көнчыгышны өйрәнү институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре

Сибгатуллина Альфина Тагировна,
доктор филологических наук, профессор,
ведущий научный сотрудник Института востоковедения Российской академии наук

alfina2003@yandex.ru